

Układy przestrzenne przemysłowych obiektów pokopalnianych z lat 60–70. XX w. na przykładzie ZGH Bolesław, województwo małopolskie

dr hab. inż. arch.
BARBARA STANKIEWICZ,
PROF. PŚ
Politechnika Śląska
Wydział Architektury
ORCID: 0000-0002-5421-9978

dr inż. arch.
ZBIGNIEW SĄSIADK
Politechnika Śląska
Wydział Architektury
ORCID: 0000-0003-0238-1647

Czy warto chronić układy przestrzenne i budynki zakładów przemysłowych pochodzących z lat 60–70. XX wieku, które współcześnie zaprzestały produkcji? W artykule przedstawiono przykład takiej inwestycji – ZGH „Bolesław”.

Wprowadzenie

Spuścizna materialna przemysłu II poł. XX w., szczególnie okresu przyspieszenia gospodarczego lat 60. i 70., dotyczy przede wszystkim przemysłu ciężkiego – sektora wydobywczo-energetycznego. Zazwyczaj to duże, autonomiczne przestrzenne kompleksy, które dziś, po likwidacji ich działalności, ulegają daleko idącym przekształceniom: od wzorowo przeprowadzonych restrukturyzacji poprzez tymczasowe użytkowanie, sprzedaż i zmianę funkcji aż do porzucenia i dewastacji. Upadek ten wiąże się z polityczno-gospodarczymi przemianami lat 80. oraz 90. XX w., ale też z globalnymi zjawiskami przekształceń przemysłu, z równoczesnym rozwojem sektora przetwórczego i usługowego. Przemysł wydobywczy był pierwszym, który uległ takim zmianom w zasadzie w całej Europie, gdzie aspekt społeczny zmian stał się problemem dominującym, a jego materialna spuścizna zeszła na dalszy plan.

Stan badań

Skala deindustrializacji w Polsce, w okresie transformacji ustrojowej po 1989 r., była wyjątkowo duża na tle tego typu procesów zachodzących w wielu innych krajach rozwiniętych¹. Po 1989 roku zlikwidowano 1675 zakładów przemysłowych, czyli 33% całego majątku, z czego 681 zbudowano w PRL, a 994 istniały jeszcze przed 1949 rokiem. 53% zlikwidowanych zakładów było związanych z przemysłem ciężkim, a 47% z przemysłem konsumpcyjnym [1]. Impulsem do wprowadzenia znaczących zmian w polskim przemyśle było przystąpienie Pol-

ski do Unii Europejskiej w 2004 roku. Przyjęto model transformacji oparty o doktrynę neoliberalną oraz prywatne korzyści [2], [3]. Sprywatyzowane przedsiębiorstwa państwowe sprzedano inwestorom krajowym lub zagranicznym. Wolny rynek stopniowo eliminował przedsiębiorstwa wytwarzające artykuły zbyt drogie lub o niskiej jakości, część upadła na skutek gry rynkowej. Te zakłady przemysłowe, które nie wytrzymały konkurencji, zlikwidowano. Powszechnym zjawiskiem była także likwidacja zakładów przemysłowych w celu przejścia rynków zbytu [4]. Podczas gdy Europa Zachodnia w procesie deindustrializacji likwidowała przestarzałe i nierozwojowe zakłady przemysłowe, w Polsce usunięto najnowocześniejszy wówczas przemysł – elektroniczny, informatyczny, zbrojeniowy, chemiczny [3], [5]. Uzbrojone tereny po byłych zakładach przemysłowych są zazwyczaj przechwytywane przez firmy deweloperskie na cele budownictwa mieszkaniowego lub komercyjnego, np. pod galerie handlowe [6]. Od 2000 roku widać tendencję przeciwną – wzrost roli przemysłu. Transformacja gospodarcza jest związana z procesami funkcjonowania i kształtowania się przemysłowych układów przestrzennych [7]. Do nowych reguł związanych z rozwojem gospodarczym w różnym stopniu dostosowują się poszczególne typy przedsiębiorstw, które niekiedy zmieniają swoje funkcje lub wzmacniają je w wyniku nowych inwestycji [8]. Do drugiej grupy należy ZGH „Bolesław”.

Opracowania analizujące przemysłowe układy przestrzenne w sensie urbanistycznym w zasadzie nie istnieją. Nie analizuje się układów urbanistycznych przemysłu uciąż-

liwego dla środowiska. Nieliczne opracowania dotyczą marketingowej funkcji współczesnych rozwiązań dla przemysłu, traktując układy przemysłowe jako odzyskane stare przestrzenie miast przemysłowych [9], [10].

Problematyka badawcza artykułu opiera się na studium przypadku. ZGH „Bolesław” można uznać za przykład pojawiającej się potrzeby realizacji polityki przemysłowej w wydaniu sektorowym, gdzie koncentracja środków skupia się na wybranych przedsiębiorstwach.

Zakłady Górniczo-Hutnicze „Bolesław”

W przeszłości w rejonie olkuskim istniały trzy kopalnie: „Bolesław” – najstarsza, która została uruchomiona po II wojnie światowej i zlikwidowana w 1998 r., „Olkusz”, która powstała w 1962 r. i najmłodsza „Pomorzany” uruchomiona w 1974 r., zamknięta w 2020 r. Zakłady te zostały ze sobą połączone. Są one jednymi z zakładów przemysłowych, które, po latach intensywnej produkcji wydobywczo-przetwórczej, na sku-

¹ Za twórczynię polityki deindustrializacji w Europie uważa się Wielką Brytanię, gdzie Margaret Thatcher doprowadziła do zlikwidowania znacznego potencjału przemysłu wydobywczego i przemysłu ciężkiego. W latach 90. XX w. zaczęły się także procesy przenoszenia przemysłu ze Stanów Zjednoczonych i Europy Zachodniej do Chin i Azji Południowo-Wschodniej z uwagi na taniejszą tanią siłę roboczą, co w sumie doprowadziło do likwidacji na dużą skalę potencjału przemysłowego w krajach Zachodu. Strategia Chin polegała na wpuszczaniu zagranicznego kapitału, który chciał dokonywać inwestycji typu greenfield, czyli budował wszystko od podstaw, na „zielonym polu”. Tak zwane azjatyckie tygrysy (Korea Płd., Singapur, Tajwan, Malezja, Tajlandia) nie należały do najbogatszych i startowały z poziomu niższego niż Polska, ale w krótkim czasie stworzyły silny przemysł o charakterze proekspansyjnym [2].

Wieże szybowe wpisane w krajobraz miasta i regionu stanowią wartość samą w sobie – jako dominanta przestrzenna, ale nie tylko.

tek wyczerpania wydobywanych rud cynku i ołowiu zostały zmuszone do przekształcenia profilu swojej produkcji i częściowego zamknięcia²[11].

Układy urbanistyczne kopalń ZGH „Bolesław” powstały we wczesnych latach 70. XX wieku, w oparciu o modernistyczny, specyficzny paradygmat formowania terenów przemysłowych. Jest to schemat rastrowy, ortogonalny, zazwyczaj z główną osią założenia urbanistycznego i ekspozycją lokalnych dominant. Takie układy były powszechne oraz popularne w okresie przyspieszenia gospodarczego lat 70. XX wieku i dotyczyły nie tylko górnictwa, ale szeroko rozumianego przemysłu ciężkiego. Do dziś przetrwały właściwie wszystkie tego typu założenia i nic nie zapowiada ich ewentualnych przekształceń, za sprawą ich szczególnych właściwości. Są to bowiem układy niezwykle efektywne komunikacyjnie oraz logistycznie, racjonalne, funkcjonalne i porządkujące przestrzeń macierzystych zakładów, ale też zapewniające wystarczające przynależności poszczególnym obiektom, w tym tereny zieleni (np. część Kopalni Węgla Kamiennego „Sośnica” w Gliwicach³ czy KWK „Borynia” w Jastrzębiu⁴, gdzie wzniesiono analogiczne, koźlowe wieże szybowe) czy wielkie założenia urbanistyczne, jak np. Huty Katowice⁵.

Teren zakładu górniczego „Pomorzany” należy do założeń urbanistycznych małych, zazwyczaj związanych z niezbędnym zapleczem funkcjonalnym, tu szybu „Dąbrówka” i jego nadszybia. Obiekty te zostały zlokalizowane w centralnej części terenu oraz otoczone drogami manewrowymi i współzależnymi budynkami obudowującymi główne osie założenia, wraz z administracyjno-socjalną pierzeją po stronie południowej. Budynki maszyn wyciągowych w poprzecznym do nadszybia układzie tworzą plan krzyża, o orientacji wschód–zachód z odchyleniem ku północy. Zwraca uwagę jednorodna stylistycznie architektura zlokalizowanej tu zabudowy przemysłowej, dominują proste materiały i formy, jakkolwiek ich standard użytkowy odbiega od współczesnych wymagań.

Założenie urbanistyczne zakładu górniczego „Olkusz” jest zdecydowanie większe, tu analogie do wielkoskalowej urbanistyki dużych zakładów przemysłowych są wyraźne. Zwraca uwagę wieloosiowy, ortogonalny układ urbanistyczny zarówno w kierunku północ–południe, jak i wschód–zachód. Pomimo zmian funkcjonalnych układ

Rys. 1. Widok kopalni „Olkusz-Pomorzany” (dawniej „Pomorzany”) w Bukownie z lotu ptaka [15]

ten jest nadal funkcjonujący oraz sprawny. Zwarty zespół zieleni znajduje się w centralnej części założenia.

W tym kontekście krzyżowe założenie budynku nadszybia szybu „Chrobry” i maszyn wyciągowych nie jest już tak czytelne oraz eksponowane. Obecnie zakład ten ulega licznym przekształceniom, stąd w architekturze tego kompleksu sporo obiektów przypadkowych, tymczasowych, deprecjonujących jakość i czytelność tej przestrzeni, choć pierwotna architektura założenia nadal zachowuje atrakcyjny wyraz poprzez staranne zaprojektowanie oraz dobór materiałów. Niestety, jak poprzednio, standard ten odbiega od współczesnych wymagań użytkowych i oczekiwań użytkowników.

Ocena wartości układów przestrzennych i obiektów ZGH „Bolesław” wg wymagań Ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (16)

Historyczny kontekst powstania i funkcjonowania obiektów Zakładu Górniczego „Pomorzany” nie daje podstaw formalnych do objęcia ich ochroną prawną. Obiekty powstały w latach 1970–1974, nie stanowią dóbr kultury w rozumieniu przepisów wskazanej Ustawy. Nie istnieje również praktyka ochrony obiektów przemysłowych z okresu przyspieszenia gospodarczego lat 70. XX w.

oraz wcześniejszych oraz wprowadzania ich do rejestru zabytków, a przykłady takie nie są znane. Historyczny kontekst ma znaczenie w przypadku zabudowań poprzemysłowych z XIX w., które uznano za wyjątkowe ze względu np. na zastosowane nowatorskie na ówczesne czasy technologie. Rewitalizuje się je, nadając im nowe funkcje⁶.

Zarówno kontekst urbanistyczny, jak i architektura zespołów przemysłowych są dokumentem poziomu opanowania techniki oraz technologii budowlanej okresu, w którym powstały. Jakkolwiek technologie te w przewadze nie są już stosowane, należy je traktować raczej jako przeżytek niż oryginalne i unikalne rozwiązania wymagające dokumentowania lub ochrony. Nie są to technologie, które stanowiły przełom w danej dziedzinie techniki.

Szeroko rozumiany kontekst krajobrazowy natomiast wydaje się tu kwestią odrębną. Wieże szybowe wpisane w krajobraz

² Polskie huty cynku zajmują się obecnie m.in. recyklingiem metalu, a także przerabiają rudę z kopalni w Czarnogórze.

³ W latach 1945–1957 kopalnia należała do Gliwickiego Zjednoczenia Przemysłu Węglowego. Rozbudowano wtedy Pole Zachód, powstało Pole Bojków oraz szyb wentylacyjny V w rejonie Przyszowic, przy ul. Granicznej. W 2005 roku kopalnia zakończyła działalność na terenie Gliwic [12].

⁴ Kopalnia „Borynia” była budowana w latach 1962–1971 [13].

⁵ Hutę wybudowano w latach 1972–1976 [14].

⁶ Np. w przypadku szybów: Maciej w Zabrze, Prezydent w Chorzowie, Jerzy w Katowicach, kolejowego kopalni Guido w Zabrze, wież szybowych „Kozłowa” i „Basztowa” kopalni „Polska” w Świętochłowicach czy strefy Carnall w Zabrze.

Rys. 2. Szyb „Dąbrówka”, budynek nadszybia, wnętrze budynku nadszybia, foto: Zbigniew Sasiadek

miasta i regionu stanowią wartość samą w sobie – jako dominanta przestrzenna, ale nie tylko. Są świadectwem minionego czasu, ale i landmarkiem, znakiem w przestrzeni o charakterze symbolicznym, wręcz heroicznym – przemian cywilizacyjnych, kulturowych oraz technicznych.

Aspekt naukowy oceny to odpowiedź na pytanie, czy badana spuścizna może być przedmiotem badań naukowych, obecnie lub w przyszłości, a jeśli tak, jakiego rodzaju byłyby to badania. Dla potrzeb dokumento-

wania badanych obiektów istnieją fragmenty ich dokumentacji oraz inwentaryzacji, problematyka ta jest również dobrze udokumentowana na przykładach historycznych, ciekawszych i o bezdyskusyjnych walorach.

Podsumowanie

Jak wskazuje przykład ZGH „Bolesław”, przyszłość zlikwidowanych zakładów przemysłowych z lat 60–70. XX w. jest niepewna. Z racji swojego wieku i technicznych walorów nie podlegają wprost ustawowej ochro-

Układy urbanistyczne kopalń ZGH „Bolesław” powstały we wczesnych latach 70. XX wieku, w oparciu o modernistyczny, specyficzny paradygmat formowania terenów przemysłowych.

nie jako dobro kultury narodowej. Nawet w przypadkach ewidentnych brakuje metodyki prowadzenia badań oraz zdefiniowanych kryteriów oceny ich cech, a nawet wyróżnienia tych cech. Dodatkowym czynnikiem destrukcji jest ciągły brak środków na inwestycje i niska świadomość społeczna ich wartości, nie wyłączając inwestorów.

Potrzebne są dodatkowe aspekty oceny, pomocne dla ustalenia wartości historycznych współczesnych obiektów przemysłowych, poza definiowanymi ustawowo, jak: ich historia, walory społeczne i kulturowe. Ważna jest również rola, jaką odgrywają lub mogłyby odgrywać w krajobrazie, zazwyczaj korzystne cechy układów urbanistycznych – efektywnych oraz wydajnych nawet obecnie, czy innowacyjność zastosowanych technologii i oryginalność rozwiązań technicznych, rozumiana jako ówczesny poziom opanowania techniki. Dopiero tak kompleksowa, rozszerzona ocena pozwoli obiektywizować waloryzację takich kompleksów oraz uzasadnić decyzję o potrzebie (lub jej braku) ochrony badanego kompleksu – zabudowy, pojedynczego budynku lub budowli – jako zabytku techniki i objęcia go ochroną prawną przy indywidualnym podejściu do każdego badanego przypadku.

Rys. 3. Widok kopalni „Olkusz-Pomorzany” (dawniej „Olkusz”) z lotu ptaka [15]

Rys. 4. Widoki szybu „Chrobry”, budynku nadszybia i wnętrza budynku nadszybia, foto: Zbigniew Sasiadek

Bibliografia

- [1] Andrzej Karpiński, Stanisław Paradysz, Paweł Soroka, Wiesław Żółtkowski, 2015, Od uprzemysłowienia w PRL do deindustrializacji kraju: losy zakładów przemysłowych po 1945 roku, E-Book, Wydawnictwo MUZA S.A., Warszawa.
- [2] Andrzej Karpiński, Stanisław Paradysz, Paweł Soroka, Wiesław Żółtkowski, 2013, Jak powstawały i jak upadały zakłady przemysłowe w Polsce. Losy po 1989 roku zakładów zbudowanych w PRL-u, E-Book, MUZA SA, Warszawa.
- [3] Raport Polskiego Lobby Przemysłowego im. E. Kwiatkowskiego, 2012, Straty w potencjale polskiego przemysłu i jego ulomna transformacja po 1989 roku. Wizja nowoczesnej reindustrializacji Polski, <http://www2.plp.info.pl/wp-content/uploads/2012/12/Raport-o-przemysle.pdf> [dostęp: 9.05.2022].
- [4] Andrzej Karpiński, Stanisław Paradysz, Paweł Soroka, Wiesław Żółtkowski, 2013, Jak powstawały i upadały zakłady przemysłowe w Polsce, E-Book, Muza S.A, Warszawa.
- [5] Adam Miernik, 2016, Polityka przemysłowa i przemysł w Polsce w okresie Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej III RP, „Studia Ekonomiczne, Prawne i Administracyjne” nr 4, Uniwersytet Technologiczno-Humanistyczny w Radomiu, Radom.
- [6] Tadeusz Kowalik, Paweł Kozłowski, Andrzej Karpiński, Kazimierz Łaski, Stanisław Paradysz, 2011, Dwudziestolecie polskich przemian. Konserwatywna modernizacja, INE PAN, Warszawa.
- [7] Zbigniew Ziolo, Tomasz Rachwał (red.), 2008, Procesy transformacji przemysłowych układów przestrzennych na tle zmieniającego się otoczenia, Prace Komisji Geografii Przemysłu Polskiego Towarzystwa Geograficznego nr 10, Warszawa-Kraków.
- [8] Zbigniew Ziolo, Tomasz Rachwał (red.), 2009, Problemy kształtowania się przestrzennych struktur przemysłowych i ich otoczenia, Prace Komisji Geografii Przemysłu Polskiego Towarzystwa Geograficznego nr 14, Warszawa-Kraków.
- [9] Nina Juzwa (red.), 2010, Architektura i urbanistyka współczesnego przemysłu, Wydział Architektury Politechniki Śląskiej, Gliwice.
- [10] Łukasz Pancewicz, 2012, Znaczenie przedsięwzięć urbanistycznych o dużej skali jako narzędzia kształtowania polityki rozwojowej miast oraz możliwości jego zastosowania w Polsce [praca doktorska], Wydział Architektury Politechniki Gdańskiej, Gdańsk.
- [11] Raport 2018. Górnictwo rud cynku i ołowiu w Polsce, Instytut Gospodarki Surowcami Mineralnymi i Energią Polskiej Akademii Nauk, Kraków 2019.
- [12] Opis KWK Sośnica na stronie Polskiej Grupy Górniczej. <https://web.archive.org/web/20161226054724/http://www.pgg.pl/o-firmie/oddzialy/sk1> [dostęp: 9.05.2022].
- [13] Janusz Lubszczyk, 2013, Od Rybnickiego Zjednoczenia Przemysłu Węglowego do Jastrzębskiej Spółki Węglowej, „Biuletyn Galerii Historii Miasta” nr 4 (30), Rybnik.
- [14] Piotr Gajdziński, 2013, Gierek. Człowiek z węgla, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań.
- [15] Zasoby Geoportalu Województwa Śląskiego ORSP [dostęp: 1.11.2021].
- [16] Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, Dz.U. 2003 Nr 162 poz. 1568.

W przeszłości w rejonie olkuskim istniały trzy kopalnie: „Bolesław” – najstarsza, która została uruchomiona po II wojnie światowej i zlikwidowana w 1998 r., „Olkusz”, która powstała w 1962 r. i najmłodsza „Pomorzany” uruchomiona w 1974 r., zamknięta w 2020 r.

DOI: 10.5604/01.3001.0015.8739

PRAWIDŁOWY SPOSÓB CYTOWANIA
Stankiewicz Barbara, Sasiadek Zbigniew, 2022, Układy przestrzenne przemysłowych obiektów pokopalnianych z lat 60–70. XX w. na przykładzie ZGH „Bolesław”, województwo małopolskie, „Builder” 7 (300). DOI: 10.5604/01.3001.0015.8739

Streszczenie: Artykuł prezentuje problem zasadności ochrony układów przestrzennych i obiektów zakładów przemysłowych wybudowanych w latach 60–70. XX wieku, które współcześnie zaprzęstały produkcji. Przykładem są częściowo nieczynne zakłady ZGH „Bolesław”, które charakteryzują się szczególnymi cechami zagospodarowania przestrzennego, właściwymi dla okresu ich powstania. Wnioski dotyczą zastosowania ustawowych możliwości oceny wartości układów przestrzennych i obiektów budowlanych tych zakładów.

Słowa kluczowe: ochrona zabytków techniki, obiekty pokopalniane z okresu lat 60–70. XX w.

Abstract: SPATIAL SYSTEMS OF INDUSTRIAL MINE BUILDINGS DURING THE 60'S-70'S. XX W. ON THE EXAMPLE OF ZGH BOLESŁAW, MAŁOPOLSKIE VOIVODESHIP. The article presents the problem of the legitimacy of the protection of spatial systems and objects of industrial plants built in the 60-70s. 20th century when production was stopped. An example is the partially closed ZGH "Bolesław" plants, which are characterized by specific spatial development features, appropriate for the period of their construction. The conclusions concern the use of the statutory possibilities of assessing the value of spatial systems and building structures of these objects.

Keywords: protection of technical monuments, post-mining facilities, ZGH Bolesław, shaft tower, headroom building

Autorzy dziękują dyrekcji KGH „Bolesław” za udostępnienie materiałów archiwalnych. Publikacja finansowana ze środków BK, przyznanych Katedrze Urbanistyki i Planowania Przestrzennego Wydziału Architektury Politechniki Śląskiej.